

Ю.С.Ганжуров

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ

У статті аналізується вплив способів структуризації українського парламенту на його функції як вищого органу представницької влади.

U. Ganzhurov. Features of structural process of Ukrainian parliament. The article deals with the influencing of structural methods of Ukrainian parliament on his function as higher organ of representative power.

Правомірність дослідження депутатського корпусу в структурі поняття «політичний клас» зумовлюється елітним становищем парламентаріїв відповідно до конституційних підвалин парламентсько-президентської республіки. Поняття «еліта» (від лат. обирати) більш відоме у науковій літературі у значенні «кращий», «добірний», «обраний» — від франц. elite. У XVII–XIX ст. сфера застосування цього поняття значно розширилася, його почали використовувати для іменування «обраних» осіб. Зазвичай під елітою розуміють порівняно невеликі групи обраних осіб, які відзначаються сильною волею і займають провідне становище в політичній, економічній, військовій та духовній сферах¹.

Елітарне становище депутатського корпусу визначається представницькою моделлю демократії. Головне, що відрізняє депутата з-поміж інших можновладців, це — кредит довіри громадян, делегований йому в процесі народного волевиявлення. Отже, формування парламентської еліти є результативною категорією участі громадян у політиці. Водночас депутатський корпус, утворений у зазначений спосіб, відбиває й неоднорідність політичного

класу. Розкриваючи особливість такої «неоднорідності», Ф. Рудич зазначає, що «до нього (політичного класу — Ю. Г.) належать представники й офіційного політичного класу, і опозиційних течій. І ті, й інші представляють інтереси різних, часто антагоністичних соціальних верств».² У зв'язку із цим вбачається логічним визначення поетапного становлення депутатського корпусу. Перший полягає у циркуляції в інформаційному просторі політичної інформації, що є неодмінною складовою виборів до Верховної Ради України. Специфічність цього етапу полягає у визначенні «правил гри» під час обрання депутатського корпусу. При цьому актуалізуються питання законодавчого забезпечення виборів до Верховної Ради України, гармонізація соціально-електоральних потреб з нормами Конституції³. В процесі еволюції виборчого законодавства і трансформації політичної системи в бік парламентаризму та позитивних тенденцій у партійному будівництві ця вимога набула адекватних розвиткові громадянського суспільства змін. Вибори до Верховної Ради України шостого скликання відбулися, в принципі, демократично, що значною мірою було результатом прискореної виборчої кампанії після дострокового припинення повноважень Верховної Ради п'ятого скликання. Помітною ознакою зміни акцентів у парламентських перегонах стало декларування ідеологічних концептів — від створення виборчих блоків до публічної демонстрації планів об'єднання їх складових в одну партію. Саме тут, по-перше, дався взнаки визначальний вплив зворотного зв'язку, який матеріалізувався результатами виборів до Верховної Ради України, по-друге, мала місце множинність політичних фігурантів в особі партій (блоків), що брали участь у виборчих перегонах, по-третє, помітний вплив справила електоральна енергетика, що мала місце під час виборів до Верховної Ради України п'ятого скликання. Водночас, за конституційних гарантій кожному громадянину вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. Це право періодично абсолютизувалося учасниками виборчого процесу. В принципі, декларованою категорією залишилася норма Основного закону про те, що зазначене право може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку задля запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, захисту репутації або прав інших людей, запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості

правосуддя⁴. Характерно, що на цьому тлі відійшла на задній план традиційна дискредитація парламенту, оскільки кампанія критики Верховної Ради України, куди прагне потрапити чимало претендентів на депутатський мандат, в період виборчих переговорів вбачається не лише нелогічною, а й небезпечною як така, що провокує в електораті настрої абсентеїзму. Водночас проходження до парламенту основних партій залишає нереалізованими амбіції їх конкурентів, що неминуче шукатимуть у діяльності новообраних депутатів можливостей інформаційної сублімації та сатисфакції.

Другий етап становлення депутатського корпусу полягає у його структуризації. При цьому, якщо кількість фракцій у парламенті визначена актом прямого волевиявлення, то процедура формування персонального складу комітетів конкретизується регламентом Верховної Ради України. Як свідчить парламентська практика, питання, що викликають найбільший політичний резонанс, передують процедурі формування персонального складу комітетів у роботі першої сесії Верховної Ради України у такому режимі:

- заслуховування позачергового послання Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- доповідь Голови Верховної Ради України попереднього скликання про стан законодавчої роботи;
- заслуховування доповіді підготовчої депутатської групи;
- обрання Голови Верховної Ради України⁵.

У цьому ресурсі формування парламенту провідною категорією є процедура обрання керівництва парламенту — широкий спектр переговорів, погодження інтересів і посадових компенсацій залишається за лаштунками прозорості, що, у свою чергу, породжує великий масив публічних прогнозів, припущень та чуток як у ЗМІ, так і у форматі міжособистої комунікації. Саме від цього моменту починає виявлятися партійна система поляризованого плюралізму — типу партійної системи, що характеризується представництвом у парламенті кількох партій, між якими має місце гостре політичне та ідеологічне розмежування та протистояння.⁶ Про це свідчать і ті суперечливі процеси під час формування коаліцій депутатських фракцій у Верховній Раді України шостого скликання, і та недовіра, що стала ініціативним чинником пропозицій щодо обрання керівника уряду процедурою публічного голосування кожного депутата окремо.

Гострою залишається проблема визначення предметів відання профільних комітетів та їх оптимальної кількості. Нашарування

на принцип пропорційного розподілу місць у профільних комітетах вимог пріоритетних інтересів парламентської більшості (коаліції), з одного боку, та парламентської меншості (опозиції) з іншого, створює конфлікт саме через дуалізм мотивації їх комплектування. В остаточному підсумку це суттєво корегує ефективність діяльності комітету. Адже навіть за умов головування в комітеті представника опозиції рішення комітету, яке приймається його членами колегіально, вступає у протиріччя з позицією опозиції, у віданні якої цей комітет перебуває без контрольного пакета голосів. Власне саме тут, на рівні опрацювання рішення, визначальним є вплив співвідношення сил по лінії «більшість — меншість», яке в цьому аспекті заслуговує на підвищену увагу з боку дослідників. Через це питання структуризації депутатського корпусу закладає коло відносно самостійних суб'єктів політичної комунікації, яке може корегуватися як коаліційними, так і опозиційними домовленостями. Проте, як свідчить аналіз фракційного голосування, воно не є тотожним формату депутатських об'єднань.

Третій етап становлення депутатського корпусу полягає у здійсненні народними депутатами законодавчої, бюджетної, контрольної, номінаційної та інших функцій.

Звичайно, зазначені функції не реалізують увесь спектр діяльності парламентаріїв. Вони також наділені своєрідними проміжними функціями, якою є церемоніальна чи процедура імпичменту Президента тощо. Взагалі принцип певної самостійності, взаємного стримування і балансування гілок влади, що закріплений в конституціях демократичних країн, є вагомим набуттям сучасної політичної теорії та практики. Важливо, що «для західних демократій характерне використання принципу розподілу влад без прямої згадки про це в конституціях. Аналогічний підхід спостерігається також і в конституціях Латвії, Литви, Естонії»⁷. Проте дієздатність парламенту залежить не лише від його місця і ролі в конституційному розподілі влад, а й від структуризації законодавчого органу. Для України проблеми структуризації депутатського корпусу пов'язані зі складним, часом конфліктним пошуком прийнятної для наших традицій народного представництва моделі парламенту.

Цей процес багато у чому зумовлювався боротьбою за повноваження між політичними інститутами державної влади, спробою ослабити законодавчу владу на противагу намаганням зміцнити парламент в частині його суттєвого впливу на усі сфери

соціально-економічного життя в країні. Вододіл змагальних ініціатив у цьому напрямі зазвичай пролягав між двома позиціями: який парламент потрібен Україні — однопалатний чи двопалатний. У фаховій літературі ця тема була предметом доволі активного обговорення, особливо під час підготовки проектів нової Конституції України. В системі обґрунтування авторських позицій впадає у вічі вельми численне посилення на структурні особливості світових парламентів. Проте, на нашу думку, кількісні показники, переліки різних видів парламентів на користь ідеї бікамералізму чи навпаки не справлятимуть особливого враження через те, що Україна має свої традиції державотворення в минулому і фігурантів політичних дій в сьогоденні, і будь-які порівняння із кількістю палат парламентів держав Центральної Азії так само умовні, як й історичні паралелі із повноваженнями палати лордів Великої Британії. В Україні пропозиції щодо створення двопалатного парламенту являють собою авторитарні рефлексії інституту президентства, про що свідчать відповідні ініціативи В. Ющенка, котрий запропонував свій проект Конституції України⁸. Проте, враховуючи, що питання бікамералізму із категорії теоретичних міркувань свого часу перейшло у площину можливої імплементації, виникла потреба у деталізації переваг і недоліків бікамералізму, що її докладно здійснив В. Журавський. У цьому контексті науковець до переваг двопалатного парламенту відносить змагальність палат стосовно одна одній у процесі підготовки законів, збалансування політичних різновекторних сил у парламенті. Це, в свою чергу, корегує політичні інтереси в суспільстві, оптимізує діяльність палат з огляду на зменшення кількості членів палат і тим самим створює умови для конструктивного обговорення питань і прийняття рішень. Недоліками бікамералізму він вважає ускладнення законодавчої процедури обговорення та прийняття рішень, а також переведення процесу прийняття політичних рішень на рівень виконавчої влади через громіздкість функціонування парламенту в цілому і, як наслідок, посилення авторитарних методів правління, можливість політичного розмежування всередині парламенту за векторами верхня — нижня палата, що загострюватиме суперечності між гілками влади загалом⁹.

Пропозиції Президента В. Ющенка щодо структурування парламенту в бік бікамералізму передбачають зменшення питомої ваги народного представництва. Адже формування нижньої палати українського парламенту в межах 300 мандатів означає

скорочення законодавчого органу на третину, оскільки решта депутатських місць конституційного складу парламенту передаватиметься до верхньої палати, формування якої не відбиває принцип народного представництва, а відбувається за регіональною ознакою без врахування кількості населення. Це призводить до девальвації виборчих голосів, до зменшення частки делегованих повноважень конкретного громадянина народному обранцю, хоча, як відомо, Ст. 157 Основного закону України не допускає змін до Конституції, якщо ці зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина.

Досвід парламентської практики доводить дуалістичність моделі парламентської більшості, що зумовлюється суб'єктами ініціювання критеріїв визначення цієї категорії. Глава держави, структури виконавчої влади асоціюють певною мірою парламентську більшість з керованою ланкою, вразливою, зокрема, за допомогою непрозорих, проте надійних, хоча й некоректних з погляду суспільної моралі адміністративних та інших методів переконання депутатів. Усвідомлення необхідності формування демократичної більшості представниками опозиції відбувається в процесі розбудови нових політичних відносин, які мають еволюційно витіснити старі¹⁰.

Процес вдосконалення виборчого законодавства в частині впровадження пропорційної системи формування парламенту, можливо, забезпечуватиме нову якість структуризації депутатського корпусу. Отже, усталеною залишається думка про те, що «формування сталої, дієздатної парламентської більшості повинно залишатися на порядку денному як один з найефективніших засобів стабілізації ситуації у Верховній Раді України і всьому суспільстві, прискорення та поглиблення реформ у всіх сферах розвитку держави»¹¹. Проте практика доводить, що ефективна робота більшості можлива за умов, коли вона інституційована на чітко визначеній правовій основі. Спроби ідеологічно вплинути чи політично підкорити її чийсь волі містять загрозу неусталеності та невтішну перспективу самоліквідації, її еволюція перебуває у прямому зв'язку зі зростанням повноважень парламенту, зокрема в частині підвищення установчої функції, його реальної участі у формуванні уряду. Це означатиме зміцнення парламентсько-президентської форми правління.

Саме тому Верховна Рада України шостого скликання розпочала свою діяльність не з перерозподілу парламентських комітетів,

а зі створення коаліції депутатських фракцій. Посилення результативності роботи погоджувальної ради депутатських груп і фракцій також свідчить про відповідні спроби структуризації парламенту. По суті, фракції в рамках погоджувальної ради взяли на себе функцію політичного узгодження рішень парламенту, а також тягар вироблення політичних домовленостей та пошуку компромісів. У перспективі лише на основі фракцій можливе формування стійкої парламентської більшості (коаліції), здатної взяти на себе відповідальність перед виборцями. Водночас у Верховній Раді України п'ятого скликання політично актуалізувалася проблема визначення прав і повноважень парламентської опозиції. Парламент двох попередніх скликань напрацював законопроекти відповідної тематики, проте жоден із них не пройшов навіть перше читання. Здавалося, парламентські сили «помаранчевого табору», що перебували у 2006–2007 рр. в парламентській опозиції, мали ініціювати та обстоювати законодавче забезпечення прав опозиції. Проте цього не сталося. У зв'язку із цим глибоко прогностичною вбачається думка Ф. Рудича про те, що керувати вміє той, хто вміє передбачати — «...стати політичним лідером високого рівня можна і за умов оволодіння методом складання політичних прогнозів».¹² З огляду на висловлене, можна зрозуміти, чому зазначені опозиціонери у Верховній Раді України п'ятого скликання залишалися пасивними щодо захисту прав опозиції. Вони прогнозували дострокове переобрання парламенту і розраховували на перемогу, яка стане вагомішою, якщо у Верховній Раді України шостого скликання опозиція не матиме впливових преференцій. Характерно, що спроба домінування однієї політичної сили у статусі опозиції наражається на претензії щодо участі у владі значної кількості партій¹³. Це спродукувало, з огляду на наявність трьохвідсоткового бар'єра на виборах 2006–2007 рр., надмірне політичне подрібнення сил у період підготовки до виборів, яке почасти завершилося об'єднанням партій у передвиборчі блоки. Як наслідок, до парламенту прийшли представники певної кількості «диванних» партій. Вірогідно також, що переважна більшість нині зареєстрованих партій не має перспектив стати парламентськими в принципі, а частина — без застосування іменних виборчих блоків, які зазвичай зазнають кадрових втрат після проходження до парламенту. Така закономірність віддзеркалює потребу у зміцненні парламентських партій. Цей процес спрямований на становлення партії, так би мовити, під парламент-

ським дахом. За твердженням К. Гаджієва, саме такі партії ідентифікуються як частина конституційного механізму формування представницьких органів і лише через парламент сприймаються певними прошарками суспільства як виразник їхніх соціальних інтересів¹⁴. Таким чином вимальовується модель формування електоральної підтримки політичних партій саме через депутатський корпус. Отже, парламентарії мусять вдаватися до апеляційних контактів із громадянами, неминуче наражаючись на настрої розчарування, до яких призводять популістські маніпуляції та піар-кампанії¹⁵. Отже, депутатський корпус, на відміну від парламенту, являє собою певною мірою автономізований прошарок еліти, яка виконує функції парламентарія у Верховній Раді України.

Сутність питання полягає у тому, що, з одного боку, функціонує усталена конституційна синонімія «Верховна Рада України є парламентом». З іншого боку, якщо взяти до уваги суб'єктні ознаки зазначеного інституту, виникає потреба у функціонально-комунікативному розмежуванні цих понять. Йдеться про визначення Верховної Ради України передовсім як депутатського корпусу, який у неподільному поєднанні з апаратом Верховної Ради України становить парламент як інститут єдиної законодавчої гілки влади. Власне, потреба у конкретизації зазначених понять, пошуку конвенціональних ознак відмінностей відбувається та опосередковано актуалізується у дослідженнях, що становлять інтерес у цьому сенсі не за висновками, а передовсім за концептами, якими оперують дослідники, оцінюючи в той чи інший спосіб український парламент. У зв'язку із цим симптоматичною вбачається теза щодо Верховної Ради України в контексті аналізу психо-соціальної ситуації, що склалася в сучасній Україні: «Патологічний розвиток суспільного буття породжує патологічні організаційні структури на всіх рівнях. Особливо — на політичному. Досить поглянути на Верховну Раду з її головним діючим компонентом — *депутатами* (курс. — Ю. Г.), щоб погодитися з цим твердженням»¹⁶.

Зазначена теза у логіці адаптації висловлених О. Донченко суджень зводиться, на нашу думку, до двох важливих аспектів. По-перше, йдеться про відокремлення депутатського корпусу як головного діючого компонента Верховної Ради, себто (за Конституцією) від парламенту. Вочевидь, що у цьому разі ми маємо відсилкову спробу демаркації змістовної ознаки парламенту за комунікативною ознакою — авторка судження відчула полісемію

у тлумаченні поняття «Верховна Рада». По-друге, варто все ж таки звернути увагу на паралелізм оцінок парламенту на рівні прямої залежності парламенту від стану суспільного буття. Власне, це важко вважати новацією в частині з'ясування сутності проблеми у форматі «електорат — парламент». Не додає, точніше, не посилює аргументацію зазначеної тези і відоме судження про те, що варто зосередитися на аналізі результативності електоральних уподобань у частині формування депутатського корпусу. Порівняльний аналіз складу Верховної Ради України від I до VI скликання багато у чому дасть відповідь на питання про правомірність застосування методу кореляції щодо оцінки якості депутатського корпусу залежно від настроїв громадян України, які свої очікування пов'язують із діяльністю Верховної Ради України на засадах публічності та прозорості¹⁷. Отже, йдеться про результативність виборів, зокрема — про індекс оновлюваності депутатського корпусу, оскільки цей показник видається вирішальним у оцінці ефективності парламенту. Таким чином, санація депутатів за підсумками виборчого процесу являє собою предмет порівняльного аналізу за категорією «питома вага депутатів, обраних уперше.» У зв'язку із цим об'єктом дослідження стали довідкові матеріали, підготовлені головним управлінням документального забезпечення апарату Верховної Ради України.

На їх підставі можна зробити висновок, що перші незалежні вибори в Україні засвідчили: громадяни бажають бачити в парламенті депутатів, які були здатні відійти від пострадянського традиціоналізму, що мало створити передумови впровадження в країні соціально-економічних реформ. Цю тезу підтверджують вибори до Верховної Ради України I та II скликань (коли, відповідно, 92 та 85 відсотків депутатів обрано вперше). Але з 1998 року простежується тенденція до скорочення кількості депутатів, обраних уперше: на 18 відсотків у Верховній Раді України III скликання (порівняно з II скликанням) і на 26, відповідно, IV скликання. Щоправда, депутатський корпус VI скликання, порівняно із попереднім складом Верховної Ради України, має тенденцію у бік свого оновлення майже на 4 відсотки.

Тож бачимо, що, зважаючи на невеликий рівень довіри населення до парламенту, кардинального оновлення депутатського корпусу після виборів 1994 року не відбувалося, що пояснюється низкою причин. По-перше, до парламенту обираються люди, які або посідають впливові посади, або володіють великим бізнесом,

який дає їм можливість акумулювати значний електоральний запас. По-друге, у разі втрати депутатського мандата колишній депутат з огляду на відпрацьовані комунікативні зв'язки напевне отримає впливові посади в інших гілках влади або в бізнес-структурах та докладе максимум зусиль для повернення в парламент на наступних виборах. По-третє, в принципі, безпідставною вірою виборців у те, що під час повторного обрання депутат якісніше виконуватиме професійні обов'язки. І, нарешті, складною соціально-економічною ситуацією в країні (лише незначний відсоток населення може скласти конкуренцію тим, хто обирався до Верховної Ради України)¹⁸.

Водночас головну причину трансформації категорії «депутати, обрані вперше» варто шукати у законодавчо вибудованих механізмах захисту депутата від прямого зв'язку із громадянами через модель пропорційних виборів. У цьому переконує аналіз ротації депутатів, обраних по загальнодержавному округу. Саме там консервується і до певної міри професіоналізується прошарок депутатів із великим досвідом роботи у Верховній Раді України. Наприклад, у складі депутатського корпусу четвертого скликання помітно зросла частка депутатів старше 50 років (на 2,5 відсотка) та зменшилася частка депутатів віком до 50 років (на 2,4 відсотка). Представницькою за величиною є група депутатів віком від 31 до 40 років, яка за останні три скликання становила приблизно 20 відсотків складу депутатського корпусу. Значною залишається вікова група, яка перебуває у межах 41–50 років.

Оцінюючи якісний склад Верховної Ради України, зазвичай беремо до уваги освітні показники народних депутатів. При цьому робиться спроба визначити причинно-наслідковий зв'язок між результатами законотворчої діяльності і фаховою підготовкою депутатів. Передовсім, ідеться про особливі професійні навички, що їх може набути депутат через певний час роботи у профільному комітеті Верховної Ради України. Натомість конституційна ротація депутатського корпусу, яка дозволяє виборцям оновлювати його склад, до певної міри унеможлиблює процес професіоналізації. Як наслідок, відбувається природна стратифікація Верховної Ради України саме за депутатською компетенцією, в основу якої покладений досвід законотворчої роботи парламентарія.

Водночас професіоналізм депутатського корпусу в частині безпосереднього законотворення не є визначальною категорією його якості. Адже суб'єкт права законодавчої ініціативи і автор

законопроекту далеко не тотожні поняття. Провідною все ж таки залишається функція публічного політика.

Закон України «Про статус народного депутата України» визначає, зокрема, права народного депутата у взаємовідносинах із засобами масової інформації. За законом народний депутат має право виступу з питань його депутатської діяльності не рідше одного разу на місяць у друкованих засобах масової інформації, у прямому ефірі на радіо (до 10 хвилин в місяць) та в прямому ефірі на телебаченні (до 20 хвилин в місяць), на радіо (до 10 хвилин в місяць) та телебаченні (до 20 хвилин в місяць) безкоштовно, засновником (співзасновником) яких виступають органи державної влади, організації або установи, що фінансуються повністю або частково за рахунок коштів державного бюджету. Редакції газет, засновниками яких виступають органи державної влади, зобов'язані публікувати подані народним депутатом матеріали не рідше одного разу на місяць обсягом до 1/16 загальної газетної площі. Крім того, ЗМК зобов'язані безкоштовно давати оголошення про зустріч виборців з народним депутатом і забезпечувати висвітлення таких зустрічей, а також надавати народному депутату не менше 15 хвилин ефірного часу на місяць для звіту перед виборцями¹⁹. Якщо підрахувати увесь час, що може бути використаний народними депутатами відповідно до закону, це означатиме, що майже 19 годин на добу депутатський корпус в цілому може користуватися засобами масової комунікації країни. При цьому ще не врахований час прямої трансляції пленарних засідань Верховної Ради України на загальнонаціональному радіо.

Зрозуміло, що такий ресурс інформаційної функції парламенту об'єктивно урізноманітнює представництво депутатського корпусу як за тематикою виступів, так і за кількістю учасників політичного дискурсу. Важливим у цьому процесові є те, що такий комунікативний контакт не формалізований регламентними процедурами. Проте будь-яка парламентська практика в остаточному підсумку має бути результативною — в законодавчому, соціально-політичному, культурологічному аспектах. Через це пріоритетність в інформаційній функції парламенту вбачається розглядати все ж таки в ракурсі реалізації публічних форм парламентської комунікації в сесійній залі.

Таким чином, депутатський корпус як складова політичного класу України становить особливий прошарок суспільства, що уповноважений громадянами виступати від його імені, проте

й захищений від них категоріями недоторканності та парламентського суверенітету.

¹ Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації / Нац. акад. держ. управління при Президентові України; Ред. кол.: Е. А. Афонін (голова) — К., 2008. — С. 201.

² Рудич Ф. Політичний клас в сучасній Україні: передумови становлення (частина I) // Віче. — № 9. — 2009. — С. 25.

³ Шевчук Ю. Кожному треба починати із самого себе // Голос України. — 2009. — 27 червня.

⁴ Інформаційне законодавство України: науково-практичний коментар / За ред. Ю. С. Шемчушенка, І. С. Чижана. — К., 2006. — С. 3.

⁵ Регламент Верховної Ради України // Верховна Рада України: офіційне видання. — К., 2008. — С. 18.

⁶ Див.: Шляхтун П. П. Парламентаризм: словник-довідник. — К., 2003. — С. 97.

⁷ Див.: Конституції стран СНГ и Балтии. — М., 1999. — С. 7.

⁸ Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України» // Офіційний вісник Президента України. — № 8 (93). — 2009. — С. 14–19.

⁹ Журавський В.С. Становлення та розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми). — К., 2002. — С. 152–187.

¹⁰ Кресіна І. О. Перегуда Е. В. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми. — К., 2003. — С. 123.

¹¹ Журавський В. С. Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту. — К., 2002. — С. 18.

¹² Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний та регіональний контексти / За заг. ред. Ф. М. Рудича. — К., 2008. — С. 23.

¹³ Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення. — К., 2002. — С. 532–543.

¹⁴ Гаджиев К. С. Политическая наука. — М., 1996. — С. 140.

¹⁵ Див.: Четверта сесія Верховної Ради України шостого скликання // Бюлетень № 4: Видання Верховної Ради України. — К., 2009. — С. 89.

¹⁶ Донченко О. Психологічний невроз «пауер естернус» // Соціальна психологія. — № 5. — 2006. — С. 23.

¹⁷ Див.: Третя сесія Верховної Ради України шостого скликання // Бюлетень № 66. Частина II: Видання Верховної Ради України. — К., 2009. — С. 42.

¹⁸ Поєдинок В. На хвилі харизми // Віче. — № 10. — 2003. — С. 34–38.

¹⁹ Закон України «Про статус народного депутата України»: офіц. вид. — К., 2008. — С. 20–22.